

В. М. Волковинський (Київ), Ю. А. Левенець (Київ)

П. А. Столипін: з життя та державної діяльності *

Йдеться про діяльність П. А. Столипіна на посаді прем'єр-міністра з серпня 1906 р. та реалізацію аграрної реформи на Україні.

Осінь 1906 р. видалася для П. А. Столипіна важкою. Прем'єр-міністр повною мірою відчув тягар влади і велику відповідальність за дії уряду. Необхідно було терміново вирішувати величезну кількість найболючіших проблем, які століттями нагромаджувалися у Росії. П. А. Столипін, насамперед, застосував уже випробуваний на посаді губернатора прийом — чітке планування роботи й високу виконавську дисципліну. Разом із своїми найближчими помічниками С. Ю. Крижанівським та О. В. Кривошеїним він визначив послідовність вироблення нових законів Радою Міністрів. Як іронічно зазначив один з опонентів прем'єра, державний контролер П. Х. Шванебах, Столипін намалював собі календар міждум'я, в якому, на зразок розкладу іспитів, розпланував майже по днях усю реформаторську діяльність уряду. Канцеляріям були роздані завдання з таким розрахунком, щоб до початку роботи Думи був готовий комплекс розроблених реформ по всіх напрямках управління¹. Іронія державного контролера, до речі, махрового реакціонера, стане зрозумілою, якщо мати на увазі весь обсяг реформаторських задумів прем'єр-міністра. В найбільш повному вигляді ці думки були викладені восени 1906 р. у «Заяві П. А. Столипіна в зв'язку з проведенням виборів у другу Державну думу». Насамперед, привертає увагу прагнення творців цього документа здійснити систему заходів, логічно погоджених із соціально-економічним і політичним життям суспільства.

У заяві визначалося головне завдання уряду — «поліпшення земельного побуту селян». Суть аграрної реформи зводилася до створення земельного фонду й передачі земель з нього селянам. Особливо наголошувалося на необхідності умов для заснування особистого господарства, в якому селянин мав би змогу «докладати вільну працю, не порушуючи чужих прав, до законно придбаної їм землі»². Це було, так би мовити, економічне підґрунтя майбутнього докорінного реформування Росії. Як бачимо, поки що залишилося відкритим питання, яким шляхом мав формуватися земельний фонд. Разом з тим уряд підкреслив неможливість зазіхання на поміщицькі землі.

Реформування аграрної сфери передбачало, за задумом Столипіна, також важливі зміни у політичних відносинах на місцях. В епіцентрі політичної реформи знаходилася всестанова волость, як дрібна земська одиниця. Шляхом подальшого розширення компетенції цих органів самоврядування планувалося в майбутньому розпочати процес децентралізації і заснування міцних самоврядувальних осередків. Завершували нову соціальну піраміду об'єднання адміністративної влади в губернії і повіті, введення прибуткового податку і судова реформа. В заяві також згадувалось про розробку законопроектів у галузі робітничого, шкільного і адміністративного законодавства. Таким чином, реформуванню підлягали майже всі сфери російського життя, за винят-

* Продовження. Початок див.: Укр. іст. журн.— 1991.— № 2.

¹ Шванебах П. Х. Записки сановника // Голос минувшего.— 1918.— № 1—2—3.— С. 116.

² Столыпин П. А. Речи. 1906—1911.— Нью-Йорк.— 1990.— С. 50.

ком двох. Недоторканими залишалися владні прерогативи російського монарха і «економічні тили» його «дворянської гвардії», тобто поміщицьке землеволодіння. Столипін намагався перебудувати Росію, не втручаючись у верхні прошарки соціальної атмосфери. Головним виконавцем і провідником століпінських ідей мав стати державний апарат. Прем'єр беззастережно вірив у всемогутність держави, більше того, він не бачив ніякої іншої сили, яка б змогла вирішити російські проблеми. За складом свого розуму і вдачі він був «державником».

Кажуть, що політика — це мистецтво можливого. Столипін виходив саме з цього, запропонувавши реформи, які, на його думку, могли бути сприйняті різноманітними прошарками суспільства і підтримані царським двором. Але придворні кола набагато краще і швидше, ніж Столипін, зрозуміли, що впровадження реформ означатиме неймовірний підриг дворянства та царату, незалежно від того, бажає чи не бажає цього сам реформатор. В лабіринтах імператорського палацу одразу ж почало формуватися негативне ставлення до політики Столипіна. Вже згадуваний П. Х. Шванебах так відізвався про план уряду: «Не думаю, щоб коли-небудь більш наївна думка подвизалася у самих верхах держави»³. Перша сутичка в Раді Міністрів відбулася вже у жовтні 1906 р., коли на її розгляд був поставлений проект закону про свободу совісті. Шванебах прямо тоді заявив Столипіну: «Ви не маєте права навіть питання ставити на такому жаргоні»⁴. Слід сказати, що державний контролер Шванебах виконував обов'язки спостерігача від придворної знаті за діями голови уряду.

Суперечки і сутички в Раді Міністрів дуже непокоїли Столипіна. Як згадував військовий міністр О. Ф. Редігер, прем'єр намагався надати засіданням уряду характеру дружньої бесіди, в якій мали змогу висловлюватися всі вільно. Він майже ніколи нікого не зупиняв⁵. Проходили засідання два рази на тиждень, у вівторок і п'ятницю, спочатку на дачі у Столипіна, а після замаху на нього в серпні 1906 р. — в Зимовому палаці. Але його твердий характер все-таки давався взнаки. Відомо, що Столипін звик вставати дуже пізно і працювати вночі, тому й інші міністри змушені були змінити свій життєвий графік. Так, наприклад, у вівторок засідання Ради Міністрів починалися о 22 годині і закінчувалися о 2—3 годині ночі⁶. Всі питання розроблялися дуже ретельно. П. А. Столипін власноручно накреслював проекти рішень⁷.

Восени 1906 р. голова Ради Міністрів, згуртовуючи навколо уряду державний апарат, був дуже рішуче настроєний, щоб встановити спокій у країні та впровадити реформи. Він відкидав побоювання військового міністра Редігера, пов'язані з тим, що постійне використання армії для придушення революційних заворушень* ставить її в такі умови, коли «нижчі чини виходять з-під нагляду і впливу своїх начальників»⁸. Однак на початку листопада події знову починають розгортатися далеко не так, як планував Столипін. Пов'язане це було з двома подіями: перша — так званий інцидент Гурко-Лідваль та друга — початок виборчої кампанії. Суть першої справи полягала у тому, що внаслідок неврожаю необхідно було закупити хліб за кордоном. Порушуючи існуюче законодавство, товариш міністра внутрішніх справ Гурко передав виконання контракту іноземцю Лідвалю, який його провалив. У російській пресі активно почала обговорюватися версія про підкуп

³ Шванебах П. Х. Записки сановника // Голос минувшего.— 1918.— № 1—2—3.— С. 117.

⁴ Там же.

⁵ Из записок А. Ф. Редигера // Красный архив.—1933.—№ 4/60.—С. 131.

⁶ Там же.

⁷ Падение царского режима.— М.— Л., 1927.— Т. V.— С. 432.

* За 10 місяців 1906 р. армія використовувалася проти революційних виступів мас 2330 разів, у 158 випадках війська пускали в хід зброю.

⁸ Письмо А. Ф. Редигера П. А. Столыпину // Красный архив.— 1928.— Т. 31.— С. 86.

Гурка. Це збіглося з початком виборчої кампанії до II Думи. На адресу уряду розгорілася дошкульна критика. Столипін дуже болюче сприйняв ці події, оскільки вважав, що під загрозою опинилися авторитет Ради Міністрів і результати виборів⁹.

9(22) листопада 1906 р. був опублікований указ під досить-таки скромною назвою «Про доповнення деяких постанов діючого закону, що торкається селянського землеволодіння й землекористування». Проте саме він поклав початок столипінській аграрній реформі. Як правило, історики саме з цієї дати починають відрахунок аграрних перетворень в Росії. На наш погляд, для відображення більш повної історичної картини конче необхідно згадати ще два укази від 12 і 27 серпня 1906 р. — про передачу надільних та казенних земель Селянському банку для продажу селянам. Ці документи обговорювались на початку серпня в найближчому оточенні царя. Досить докладно про це написав великий князь Микола Михайлович у листі до княгині Е. Баротинської. На нараду були запрошені всі великі князі, П. А. Столипін, головно-управляючий землеробством та землеврядуванням Б. А. Васильчиков, міністр двору В. Б. Фредерікс, начальник головного управління наділів В. С. Кочубей. Саме тоді під головуванням Миколи II прийняли рішення про передачу 1 млн. 800 тис. десятин надільної землі для продажу селянам¹⁰. Великий князь Микола Михайлович та Столипін запропонували передати Селянському банку всі землі царської родини, але проти цього рішення виступили Фредерікс, Кочубей, великі князі, і план було відкинуто. І все ж таки нарада надала впевненості Столипіну в тому, що його задуми будуть підтримані двором. Він доручив комісії Міністерства внутрішніх справ під головуванням Гурка прискорити розробку проекту указу про вихід з громад. 1 жовтня 1906 р. комісія подала проект указу за підписами товариша міністра внутрішніх справ Гурка та управляючого земським відділом Литвінова у Раду Міністрів.

Досить несподівано проти указу виступили три члени уряду — міністр фінансів Коковцов, уже згадуваний князь Васильчиков і обер-прокурор князь Оболенський, до речі, родич Столипіна. Вони запропонували передати проект указу на розгляд II Державної думи, де представники селян мали б змогу висловити своє ставлення до нього. А князь Васильчиков нагадав, що ще у 1902 р. на доповіді псковського губернатора Микола II наклав резолюцію: «Все це вірно, але я ніколи не наважусь одним розчерком пера скасувати громаду». Проти трьох членів уряду виступили 7 міністрів на чолі із Столипіним. Усі дебати були записані в Особливий журнал Ради Міністрів і передані головою уряду Миколи II. 9 листопада 1906 р. на протоколах уряду цар зробив надпис: «Згодний з думкою голови й семи членів»¹¹. Через 6 днів, 15 листопада, був надрукований ще один указ про видачу Селянським банком позик під заставу надільних земель. Аграрна реформа одержала зелене світло.

Про реалізацію столипінської аграрної реформи написано досить багато як у радянській історичній літературі, так і за рубезжем. Нині можна говорити про більш-менш узагальнені статистичні дані. В цілому за період з 1907 по 1915 рр. вийшли з громад та закріпили свої землі 2 478 232 домовласники¹². Загалом вони становили 26,1% всього селянства. Багато це чи мало? Саме так досі ставиться питання у радянській історичній літературі. Представники одного напряму історичної думки на чолі з С. М. Дубровським доводять, що наведена цифра

⁹ Витте С. Ю. Воспоминания. — Л. — 1924. — Т. 2. — С. 319—320.

¹⁰ Красный архив. — 1926. — Т. 2 (15). — С. 215.

¹¹ Полное собрание законов Российской Империи. — Собрание третье. — Т. XXVI. — № 28528. — С. 970.

¹² Кризис самодержавия в России. — Л. — 1984. — С. 358.

значна, і свідчить про перемогу капіталістичних відносин у сільському господарстві. Інші ж історики, насамперед О. М. Анфімов, обстоюють думку про переважне збереження напівкріпосницьких відносин на селі навіть після столипінської аграрної реформи. Так же стоїть справа з питанням про політику переселення селянства за Урал. Один із сучасних дослідників життя й діяльності Столипіна І. Дьяков вважає, що «ті, хто повертався із Сибіру, становили лише 5—7 відсотків», а далі, мовляв, їх кількість ще зменшилася. Тому, робить він висновок, політика Столипіна повністю себе виправдала¹³. Проте ці цифри не дуже точні. Відомий дореволюційний дослідник сільського господарства М. Турчанинов навів дещо інші дані: за 1906—1909 рр. повернулося 9,1%, тобто 168 243 переселенця, у 1910 — 36,3%, відповідно, 114 893 особи та в рік смерті ініціатора реформи (1911) — 61,3%, або 116 308 чол.¹⁴ У цілому ж за роки прем'єрства П. А. Столипіна з 1906 р. до 1911 р. виїхало за Урал 2 356 454 особи, повернулося ж звідти 399 444 (16,9%)¹⁵. Таким чином, кожна шоста родина не знайшла щастя в Сибіру. Використовуючи приблизно такі ж дані радянські дослідники роблять висновок про те, що переселення «не дало бажаних результатів»¹⁶. Безумовно, Столипін поставленої мети не досягнув. Цифри спростовують надмірний оптимізм І. Дьякова. Але як бути з тими 2 532 275 землеробами, які все ж залишилися у Сибіру і на Далекому Сході? На наш погляд, некоректно в науці користуватися емоційними категоріями «багато» й «замало». Мабуть, більш продуктивним може стати виявлення мети реформи, механізм її реалізації, соціально-економічні та політичні наслідки, місце у загальноісторичному процесі.

Безумовно, Столипін щиро прагнув вивести країну на новий рівень економічного розвитку. Один з його найближчих соратників О. В. Кривошеїн, виступаючи в Думі, заявив: «Нам не встояти у великому трудовому змаганні народів, якщо ми будемо, як і раніше, виробляти на кожну душу населення 22½ пуд. (зерна — авт.)»¹⁷. Сам голова уряду підкреслював, що економічне відродження будеється на наявності купівельної спроможності у заможного класу на низах¹⁸.

Об'єктивно аграрна реформа спрямовувалась на подолання багатокладності у сільському господарстві країни. Це була спроба побудувати стабільну систему народного господарства. Столипін дуже чітко зрозумів одну з найважливіших причин агротехнічної відсталості землеробства, яка полягала в повільності процесу створення капіталістичних елементів у селянстві. Всі столипінські законодавчі рішення намагалися вирішити перш за все цю проблему. Від неї залежав успіх реформи. Він залишав осторонь такі побічні продукти, як розкол села, пролетаризацію бідняків і поповнення рядів міських робітників та інші. Для нього було зрозумілим, що «дикє, напівголодне село, яке не звикло поважати ні свою, ні чужу власність..., завжди буде представляти горючий матеріал, що може спалахнути з кожного приводу»¹⁹. Отже, робив висновок Столипін, необхідна система протизаги в особі «міцного землевласника», охоронця стабільності.

Але, як відомо, проголошеної мети досягають лише такі політичні програми, в яких ретельно розроблений механізм реалізації рішень, і

¹³ Дьяков Н. Забытый исполин // Наш современник. — 1990. — № 3. — С. 136.

¹⁴ Итоги переселенческого движения за время с 1896 по 1909 г. (включительно). Составил Н. Турчанинов. — СПб. — 1909; Итоги переселенческого движения за время с 1910 по 1914 г. Составили Н. Турчанинов и А. Домрачев. — Пг. — 1916.

¹⁵ Там же.

¹⁶ Кризис самодержавия в России. — С. 372.

¹⁷ Государственная Дума. Стеног. отчеты. Третий созыв. Сессия II. — СПб. — 1908. — Ч. I. — стлб. 1143.

¹⁸ Государственный совет. Стеног. отчеты. 1909—1910 гг. Сессия V. — СПб. — 1910. — стлб. 1143.

¹⁹ Сидельников С. М. Аграрная реформа Столыпина. — М. — 1973. — С. 166—167.

виконання їх іде майже у повному обсязі. На цьому шляху Столипіна підстерігало багато пасток. Спочатку постало питання про економічне забезпечення реформи. Одразу ж після виходу в світ указу від 15 листопада 1906 р. міністр фінансів Коковцов відмовив у кредитах Селянському банку, оскільки, мовляв, нова Дума все одно не затвердить указ. Столипін змушений був натиснути на норového міністра, і лише після цього опір Коковцова прем'єр зламав²⁰. Але проблема фінансування реформи так і залишилася невирішеною. Навесні 1908 р. міжвідомча нарада у МВС визначила загальний обсяг кредиту у 500 млн. крб. Міністерство фінансів відкинуло пропозицію погасити необхідну суму шляхом випуску облігацій. Тут уже авторитет голови уряду не допоміг²¹. Грунтовної фінансової бази під реформу підвести не вдалося.

Ще одна проблема з'явилася у зв'язку з державним регулюванням реформи. Уряд на чолі із Столипіним намагався утримати соціально-економічні процеси на бажаному для них рівні. Розробляючи реформу, її автори висловлювали побоювання, що залучення у товарний обіг може привести до концентрації «значної кількості окремих ділянок в одних руках шляхом створення селянських господарств фермерського типу»²². Не випадково разом з розробленням реформи порушувалося питання про необхідність встановити межу зосередження надільних земель в одних руках. Восени 1908 р. міжвідомча нарада під керівництвом товариша міністра внутрішніх справ О. І. Ликошина заборонила скуповування більше шести ділянок землі²³. Таким чином, штучно стримувався об'єктивний процес перерозподілу землі, притаманний капіталістичному способу виробництва. Уряд виконував охоронні функції, всіляко підтримуючи поміщицькі господарства та усуваючи їх імовірних конкурентів.

Це була реальна суперечність у політиці П. А. Столипіна, й, мабуть, він цього до кінця не збагнув. Прем'єр-міністр сподівався уникнути зіткнення селянства і поміщиків з приводу 52 млн. десятин землі, якими володіли останні. Однак економічні закони суворі та об'єктивні. Столипін дав відстрочку самодержавству, відкривши «останній клапан», щоб не вдаватися до експропріації всього поміщицького землеволодіння.

Очевидно, найбільш зримі результати принесла реформа на Україні. Ми вже називали загальну кількість селян, що вийшли з громади в цілому по країні — 26%. На Україні ця цифра коливалася від 7% на Правобережній до 36,5% у Степовій зоні. Земля, закріплена в особисту власність, становила на Лівобережжі (Чернігівська, Полтавська, Харківська губернії) 15,9%, у Степовій зоні (Катеринославська, Тавричеська, Херсонська губернії) — 36,5%, а в Київській — ця цифра доходила до 50,7%*. 57% усіх селян, що вийшли з громад по країні в цілому, становили українські землероби²⁴. Це свідчить, що процес капіталізації сільського господарства відбувався на Україні набагато швидше, ніж в інших регіонах, незважаючи на те, що земля коштувала дуже дорого. Наприклад, у Степовій зоні ціна однієї десятини — 172 крб. 30 коп., тоді як у Курській губернії — 122 крб. 60 коп., а в інших районах — ще дешевше²⁵.

На Україні були найбільш розвинуті капіталістичні форми виробництва у поміщицьких господарствах. Столипінська реформа підштовхнула й прискорила процес розширення селянства. Саме в краї був найвищим процент його крайніх груп, тобто найбідніших й найзамож-

²⁰ ЦДІА, ф. 1276, оп. 1, спр. 84, арк. 12.

²¹ Там же, ф. 592, оп. 1, спр. 453, арк. 204—208.

²² Там же, ф. 1276, оп. 2, спр. 382, арк. 9.

²³ Там же, ф. 12991, оп. 120, 1908, спр. 116, арк. 2—15.

* Автори не мають даних по Подільській та Волинській губерніях.

²⁴ Статистический ежегодник России. 1915 г.—Пг.—1916.—С. 1—12.

²⁵ Там же.

ніших селян. Він становив тут 47,5%, у той час як в інших регіонах — приблизно 30%. Поряд з процесом пролетаризації йшло вимивання селянського населення в міста та за межі України.

Від 70 до 80% переселенців за Урал становили вихідці з українського села, а також з кількох чорноземних губерній^{25а}. У переважній більшості це були бідняки, які сподівалися в Сибіру вирватися із злиднів. Наприклад, у Харківській губернії процент безземельних і мало-земельних становив 72,8 від загальної кількості від'їжджаючих селян²⁶.

Прискорені темпи розвитку товарних відносин та пов'язані з ними соціальні процеси на Україні за часів столипінської реформи привели до встановлення (особливо в Степовій зоні й на Лівобережжі) більш стабільної економічної системи у сільському господарстві, ніж загалом по Росії. Соціально-економічний розвиток України в той період багато у чому обумовив специфіку історичних подій 1917 р. і в період громадянської війни. Столипінський плуг досить глибоко переорав історичний ґрунт Росії та України зокрема.

Сучасники з різних політичних таборів зразу ж вірно оцінили спрямованість аграрної реформи. Другий з'їзд уповноважених дворянських товариств, який проходив 14—17 листопада 1906 р., висловив свою підтримку Столипіну тим, що надіслав йому привітальну телеграму у зв'язку із замахом на нього на Аптекарському острові. На самому з'їзді неодноразово підкреслювалась думка про те, що аграрна реформа має консервативну політичну спрямованість²⁷.

Один із теоретиків ліберального табору, П. Б. Струве влучно назвав П. А. Столипіна «акушером дрібної особистої власності», який із «своею аграрною реформою є гробарем старопоміщицької Росії, сам того зовсім не бажаючи»²⁸. Ліберали, особливо кадети, досить активно і наполегливо критикували голову уряду за непослідовність і вимагали примусового відчуження поміщицької землі шляхом викупу. Лідер революційних соціал-демократів В. І. Ленін зауважив: «Столипін правильно зрозумів справу: без ломки старого землеволодіння не можна забезпечити господарський розвиток Росії. Столипін і поміщики вступили сміливо на революційний шлях, ламаючи якнайнещадніше старі порядки, віддаючи цілком на поталу поміщикам і куркулям селянські маси»²⁹. Він також сформулював відношення соціал-демократії до реформи, яка була прогресивна в «науково-економічному розумінні», але «такого прогресу ні один с.-д. не наважувався підтримувати»³⁰.

Революційно-демократичний і ліберальний табори збігалися в одному, про що дуже влучно сказав кадет Шингарьов: «Наростає грізне питання — питання про цих безземельних. Як з ними упорається наша майбутня Росія?»³¹

Яким чином вирішила історія це питання — відомо. Але восени 1906 р. здавалося, що все буде гаразд. Проблеми, пов'язані із спробами уряду вирішити аграрні питання, не затьмарили суспільного життя країни, насамперед виборів до II Державної думи. Столипін уперше проводив таку грандіозну політичну кампанію. Документи свідчать про деяку невпевненість голови уряду в даному питанні. Показовим у цьому плані є циркулярний лист до губернаторів, де прем'єр так сформулював їх позицію: «Вам, як представнику влади, не належить втручатися в боротьбу партій і тиснути на вибори. Підтверджую неодноразові вказівки мої на обов'язок ваш захищати повну свободу виборів, припи-

^{25а} Статистический сборник России, 1910 г.—СПб.—1911.—С. 778.

²⁶ Там же.

²⁷ Труды второго съезда уполномоченных дворянских обществ 31 губернии 14—17 ноября 1906 г.—СПб.—1907.—С. 133—134.

²⁸ Струве П. Б. Patriotica.—СПб.—1911.—С. 264.

²⁹ Ленін В. І. Нова аграрна політика // Повне збір. творів.—Т. 16.—С. 397.

³⁰ Ленін В. І. Доповідь про тактику с.-д. фракції у III Державній Думі // Там же.—Т. 16.—С. 160.

³¹ Государственная дума. Третий созыв.—Ч. I.—стб. 267.

няючи лише найрішучим чином спроби використати публічні збори для агітації революційної»³². Такі вказівки поряд з декларуванням про невтручання державної влади у вибори давали змогу місцевій владі тлумачити свої права, як заманеться. Але в цілому уряд не зміг взяти під контроль вибори до Думи, оскільки не мав чітких уявлень про те, чого необхідно добиватися. Столипін у майбутньому зробить відповідні висновки, й вибори до III Думи підуть зовсім по іншому сценарію.

Незважаючи на невдачу переговорів з кадетами влітку 1906 р., прем'єр усе ще сподівався залучити їх до співробітництва з урядом. Він заручився згодою імператора на переговори з Милюковим. Симптоматичною була реакція Миколи II на запитання Столипіна, чи може він зустрітися з Милюковим: «Робіть так, як Бог на душу поклав»³³. Дійсно, в той період голова уряду мав дуже великий вплив на царя. Прем'єр брав активну участь не тільки у виробленні політичного курсу, призначенні губернаторів і міністрів, а й втручався (за дорученням Миколи II) навіть у такі питання суто царської компетенції, як вибори до Державної Ради. Важливою перемогою Столипіна на цьому етапі стало призначення М. Г. Акімова на посаду голови Державної ради³⁴. По Петербургу навіть поповзла чутка, що, мовляв, Столипін бачився з Акімовим, і той обіцяв всіляко допомагати уряду, якщо буде призначений головою Державної ради³⁵.

20 лютого 1907 р. почалась робота II Державної думи. Вже перші промови дуже вплинули на владну натуру Столипіна. Оразу ж у Раді Міністрів висловили припущення, що II Дума довго не житиме і тому необхідно в майбутньому створити новий виборчий закон³⁶.

6 березня 1907 р. Столипін виступив з декларацією Ради Міністрів. Уже на початку він урочисто проголосив: «Реформована з волі монарха Вітчизна наша повинна перетворитися в державу правову»³⁷. Й далі прем'єр-міністр дав розгорнуту картину запропонованих законопроектів. Вони охоплювали майже всі сфери життя країни — аграрні відносини, права людини, реформи місцевих органів влади та суду, робітниче законодавство і народну освіту. Плани були грандіозні. Наприкінці виступу Столипін дав зрозуміти, що уряд не дозволить Думі вийти за межі запропонованої програми.

Такими заявами прем'єр намагався знайти опору у Думі в особі правих і октябристів, по можливості нейтралізуючи кадетів. З лівими партіями Столипін збирався розмовляти тільки з позиції сили. У другому виступі з приводу декларації уряду він сказав, звертаючись до соціал-демократів: «Не залякаєте!»^{37–39}.

Виступ прем'єр-міністра мав великий резонанс. На його адресу почали надходити листи і телеграми з привітаннями та підтримкою запропонованого твердого курсу. Особисто поздоровили його митрополит Антоній, С. Ю. Вітте й інші політичні та релігійні діячі Росії. Західна преса також досить широко прокоментувала цей виступ. Наприклад, тогочасна німецька преса писала: «У п. Столипіна нема урядової більшості, але більшість, яка виступає проти нього, розпалася у питанні про тактику. Державна Дума, мабуть, вирішила ставитись до п. Столипіна з довір'ям. Без перебільшення, можна сказати, що майбутнє Росії лежить на плечах п. Столипіна. Дуже можливо, що він і є той герой-лицир, якого чекає цар для рятунку Росії...»⁴⁰. Сам Столипін дуже

³² Столыпин П. А. Речи. 1906—1911.— С. 49.

³³ Шванебах П. Х. Записки сановника // Голос минувшего.— 1918.— 1—2—3.— С. 118.

³⁴ Переписка И. А. Романова и П. А. Столыпина // Красный архив.— 1924.— Т. 5.— С. 110.

³⁵ Черменский Е. Д. Буржуазия и царизм в первой русской революции. — М., 1970.— С. 348.

³⁶ Падение царского режима. — Т. VII.

^{37–39} Столыпин П. А. Речи.—1906—1911.—С. 37.

⁴⁰ Там же.— С. 53.

скромно оцінив свій виступ. «Настрій Думи, — писав він Миколі II, — сильно відрізняється від тогорічного, і за весь час засідання не пролунало жодного викрику і свисту»⁴¹.

І все ж таки запропоновані урядом законопроекти не відповідали на головне питання політичного життя — кому у країні буде належати законодавча влада — цареві чи Думі. Столипін вважав, що більшою мірою вона повинна знаходитися у Миколи II, а з другорядних питань — у Думи. Урізаний конституціоналізм прем'єра не міг привести ні до чого путнього. Те, що економічні реформи і, перш за все, аграрна, гальмуються політичним ладом, стало ясно дуже швидко. Вже 10 травня 1907 р. Столипін змушений був знов виступати в Думі із програмною промовою з аграрного питання, тому що напередодні депутати, за винятком правих і поляків, прийняли рішення про необхідність примусового відчуження поміщицьких земель.

Виступ починався з фрази, яку згодом викарбують на пам'ятнику Столипіну: «Противникам державності хотілося б вибрати шлях радикалізму, шлях звільнення від історичного минулого Росії, звільнення від культурних традицій. Їм потрібні великі потрясіння, нам потрібна велика Росія»⁴². Далі Столипін запропонував план утворення державного земельного фонду, який би створювався за рахунок відкуплених державою приватних земель, і селяни мали б змогу користуватися нею на пільгових умовах. Він також визнав за доцільне, у виняткових випадках, застосовувати «примусове пересунення» земельних меж, тобто часткове відчуження поміщицьких земель.

Виступ Столипіна сколихнув політичне життя країни. Кадети проголосили початок нової епохи в урядовій політиці з аграрного питання і зменшили свій запал у критиці кабінету міністрів. Зовсім іншу реакцію викликала заява Столипіна у правих. Рада об'єднаного дворянства різко негативно відгукнулася на столипінський проект. На засіданні Ради підкреслювалося, що «така тенденція уряду загрожує у майбутньому повною перемогою в країні соціалістичних теорій і потягне за собою економічний, а потім і політичний розклад не тільки дворянського стану, а й держави»⁴³.

При дворі почалися маневри з метою скомпрометувати П. А. Столипіна та його політику в очах Миколи II. Можливо, вперше прем'єр-міністр викликав таке різке невдоволення придворної знаті. Ставлення її до Столипіна висловив начальник військово-похідної канцелярії імператора Орлов, назвавши його кадетом. Очолили опозицію прем'єру члени Державної ради П. М. Дурново і В. Ф. Трепов, які мали значний вплив при дворі, а також двірський комендант генерал-ад'ютант В. О. Дедюлін. В самому уряді пильнував за діями Столипіна ставленик придворних кіл П. А. Шванебах. Дії правих мали певні наслідки. Навесні 1907 р. Микола II почав дедалі сильніше тиснути на Столипіна, щоб той готував розгін II Державної думи.

(Далі буде)

Идет речь о деятельности П. А. Столыпина на посту премьер-министра с августа 1906 г. и реализацию аграрной реформы на Украине.

⁴¹ Переписка Н. А. Романова и П. А. Столыпина // Красный архив.— 1924.— Т. V.— С. 108.

⁴² Столыпин П. А. Речи. 1906—1911.— С. 76.

⁴³ Черменский Е. Д. Буржуазия и царизм в первой русской революции.— С. 400.